

Švanda, Libor

Chvály osob v Kosmově kronice

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. N, Řada klasická.
2005, vol. 54, iss. N10, pp. [85]-111

ISBN 80-210-3784-9

ISSN 1211-6335

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/113974>

Access Date: 02. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

LIBOR ŠVANDA

CHVÁLY OSOB V KOSMOVĚ KRONICE

Středověký žánr chvály si více než kterýkoli jiný uchoval antické dědictví řečnických ozdob a tzv. *loci communes*. Teoretické zásady, definované v řečnických školách na sklonku antiky, byly respektovány a vyučovány v západní Evropě ještě ve vrcholném středověku. V našem příspěvku se pokusíme zjistit, zda se jimi ve své kronice řídil také Kosmas, který získal vzdělání v Lutychu a se soudobou poetikou v západní Evropě byl velmi dobře obeznámen. Nejprve se pokusíme stručně vymezit místo chvály mezi dalšími literárními žánry a teoreticky nastínit její vnitřní strukturu. Poté se zaměříme na jednotlivé body enkómiaistické topiky ve chválách, které Kosmas zařadil do textu své kroniky.

Vývoj žánru

Počátky chvalořeči (*laus, laudatio, praeconium, enkómion*)¹ sahají až k Ísokratovi, Aristotelovi a Anaximenovi z Lampsaku. Teoretik řečnictví Theón Ailiós z Alexandrie (1. – 2. stol. n. l.) definoval *enkómion* jako řeč, která vyzdvihuje velikost ctnostných činů a jiných dobrých vlastností, jež jsou pro danou osobu charakteristické.² Tato definice u pozdějších autorů doznala jen málo změn.³

V pozdním starověku byla nauka o *enkómion* (*genus demonstrativum, epideixis*) systematizována a zavedena do školní výuky. V rétorických školách byla chvalořeč (popř. hana) na určitou osobu častým tématem stylistických a kompozičních cvičení (*progymnasmata, praeexercitamina*).⁴ Byla vypracována přesná

¹ Dostatečnou základní informaci o žánru chvály podává heslo *Enkomion* v 5. svazku encyklopedie *Reallexikon für Antike und Christentum* (PAYR 1962). Podrobně se žánru věnuje CIZEK 1994, s. 294–315.

² Theón, s. 109, ř. 20–22.

³ CIZEK 1994, s. 295.

⁴ CIZEK 1994, s. 253, rozlišuje v rámci progymnasmatických textů, jejichž sestavováním se zabývali žáci v rétorických školách, devět základních literárních žánrů (od jednodušších ke složitějším): *fabula, proverbium (gnómé), sententia (chreía), narratio (diegesis), descriptio (ekfrasis), sermocinatio (éthopoiía), laus (enkómion), vituperatio (psogos), collatio (synkrisis)*.

forma chvalořeči, především příslušná enkómiastická topika pro vyjádření jednotlivých dobrých vlastností dané osoby. Základní soubor pokynů a *topoi* pro chválu vypracoval Hermogenés z Tarsu, jehož spis *Progymnasmata* přeložil v 6. stol. do latiny Priscianus. Jeho prostřednictvím tato pravidla zakotvila v praxi latinských škol a značně ovlivnila středověké pochvalné texty, které oslavovaly nejrůznější významné světské a duchovní veličiny a po nichž existovala vždy silná poptávka.⁵

Souběžně s chválou se v pozdní antice a středověku jako její protipól rozvíjela i hana (*vituperatio, psogos*). Ačkoli progymnasmatikové pro ni neposkytovali obdobná poučení v takové míře jako pro *laudationes*, řídili se tvůrci tohoto typu řeči v podstatě stejnými předpisy jako při vypracování chvály, ovšem v obrátceném smyslu.

Mezi *vituperatio* a *laudatio* stojí však ještě *descriptio*, tedy určitý primární, emocionálně (pokud možno) neutrální a většinou na vnější charakteristiku zaměřený popis, z něhož po teoretické i praktické stránce vyšlo *enkómion* i *psogos*.⁶ Teoretické zásady a postupy pro vypracování *descriptio* mohly, s příslušnými obměnami a doplněními, dobře posloužit jako základ k vytvoření základních pravidel pro skládání chvalořečí, popř. han. Při četbě středověkých kronik však vyvstává otázka, zda *descriptio* ve zcela čisté (tedy emocionálně neutrální) podobě vůbec existuje. Autor je totiž sotva schopen přistoupit k postavě nezaujatě, bez předchozího posouzení osobnosti a jejích činů na základě kritérií, jež jsou dány autorovým životním postojem a tvůrčím záměrem. Z toho důvodu je vždy velmi obtížné u těchto textů stanovit hranici, která odděluje žánr *descriptio* od žánru *laudatio* nebo *vituperatio*.

Stylistické prvky panegyriku postupně vstupovaly bezmála do všech prozaických i básnických žánrů. Autoři progymnasmat na rozdíl od pozdější doby ještě striktně odlišovali případy, kdy jsou v rámci jedolité řeči obsírně zobrazeny všechny přednosti chválené osoby (*enkómion*), od případů krátkých pochvalných zmínek v rámci jiného textu, v nichž jsou vyzdviženy obvykle pouze jednotlivé vlastnosti chváleného a mnohé náležitosti, pro chvalořeč závazné, zcela chybějí. Někteří progymnasmatikové (např. Níkoláos z Myr) používali pro tyto krátké dílčí chvály termín *epainos*,⁷ s kterým se ale ve středověkých výkladech o *laudatio* nesetkáváme. *Epainoi* se však staly obvyklou formou chvály právě v dějepisectví, i když je nalezneme i v některých soudních řečech nebo básnických skladbách. *Laudatio*, tedy řeč ve své celistvé a autonomní podobě, která podrobně líčí všechny přednosti chváleného, se pro výklad o historických postavách nehodí, protože jednotlivé osoby vstupují na scénu v různých částech historického vyprávění⁸ a jejich hodnocení co do důležitosti stojí až na druhém místě po

5 CURTIUS 1998, s. 80–81.

6 Informace ke středověké nauce o *descriptio* podává CIZEK 1994, s. 134–136. Zabývá se zde zejména výkladem, který ve svých poetikách podali Matthaueus Vindocinensis a Galfredus de Vino Salvo.

7 Níkoláos, s. 49, ř. 1–7. Srov. CIZEK 1994, s. 296–297.

8 Středověcí kronikáři psali chvály nejčastěji jako nekrology významných osobností nebo jako jejich oslavu v souvislosti s nástupem na trůn nebo do úřadu.

líčení průběhu událostí. Proto pokud hovoříme o chválách ve středověké historio-
grafické literatuře, máme na mysli především *epainoi* (pokud se tohoto progym-
nasmatického termínu smíme dále držet), které se řídily týmiž pravidly
a využívaly stejnou topiku jako progymnasmatická *enkómia*.⁹

Vnitřní kompozice chvalořeči v antice a ve středověku

Topika k vytvoření chvalořeči na osobu byla v antice pevně zakotvena již
u Aristotela a Anaximena¹⁰ a později byla rozšiřována v dalších rétorických
traktátech (*Auctor ad Herennium* III,10; Cicero: *De oratore* II,43 a II,341; Quin-
tilianus: *Institutio oratoria* III,7,10–25 aj.).

Ačkoli *enkómiastické topoi* vykazují v jednotlivých případech relativně uvol-
něnou souvislost, za základ jejich chronologického pořadí můžeme považovat
určitý časový trojstupeň, jehož všechny části by měly být v rámci chvály zahrnu-
ty (*formula laudis*).¹¹ Podle Quintiliana jsou události a činy v životě chválených
osob rozvrženy následovně:¹²

- (1) *ex tempore quod ante eos fuit*
- (2) *tempore quo ipsi vixerunt*
- (3) *ex tempore quod est insecutum*

V prvním stupni (*ex tempore quod ante eos fuit*) jsou obvykle obsaženy moti-
vy domova, rodičů, rodové linie, vlasti atd. Druhý stupeň (*tempore quo ipsi vixe-
runt*) zahrnuje mimo jiné narození, výchovu, vzdělání, vzhled, skutky apod. a po-
skytuje možnost zpracování pomocí jednoho ze dvou schémat líčení života: (a) tzv.
ísokratovské (chronologické) schéma (*vel sequendo aetatis gradus gestarumque
rerum ordinem*); (b) tzv. xenofónské (systematické) schéma (*vel dividendo lau-
dem in speciem virtutum*). Třetí stupeň (*ex tempore quod est insecutum*) obsahu-
je *topoi* a motivy nepostradatelné zejména pro řeči pohřební, útěchy a nářky, ve
středověku také pro umučení a životy svatých (způsob odchodu ze života, soud
lidí o mrtvém atd.). V těchto třech částech chvály se zpravidla objevuje určitá
optimistická gradace: řeč má začít mnohoslibnou dobou před narozením chvále-
ného, potom vyzdvihnout proslulé události během jeho života a nakonec pouká-
zat, jak nesmazatelná je (nebo by alespoň měla být) památka dané osoby.¹³

Cílem chvalořeči má být vyzdvižení dobrých vlastností a skutků chválené-
ho.¹⁴ Dobré vlastnosti jsou v rámci poněkud uvolněné hierarchie rozděleny do

⁹ Na samostatnou chvalořeč v kronikách narazíme pouze v ojedinělých případech, a to ze-
jména v hagiografických exkurzech, u Kosmy např. v příběhu o pěti polských poustevnících
(I,38; BRETHOLZ 1923, s. 68–72).

¹⁰ CIZEK 1994, s. 297–298.

¹¹ CURTIUS 1998, s. 174.

¹² *Inst. or.* III,7,10–19. Srov. LAUSBERG 1973, §245.

¹³ CIZEK 1994, s. 298–299.

¹⁴ CIZEK 1994, s. 299.

tří druhů: (a) přednosti duše a charakteru (*prudencia, temperantia, iustitia, fortitudo, strenuitas, liberalitas, magnanimitas* atd.); (b) tělesné přednosti (*pulchritudo, robor, vires, magnus, citus* atd.); (c) vnější přednosti (*gens, civitas, genus, potentia, divitiae, fortuna, amici* atd.).

Těžiště enkómiastického zobrazení spočívá především ve vylíčení duševní a mravní stránky chváleného. Fyzické přednosti stojí v rámci této hierarchie na nižším stupni. Nejvíce si autoři cení čtyř základních ctností sókratovského původu: *prudencia, temperantia, iustitia, fortitudo*.¹⁵ K těmto čtyřem se pak připojují další morální přívlastky, a to často podle postavení chválené osoby. Např. *strenuitas* je všeobecnou lidskou ctností a může být vyzdvížena u mnohých; naopak *liberalitas* nebo *magnanimitas* je spojována zpravidla s osobou panovníka.¹⁶

Středověk zmíněný třístupňový model do značné míry převzal.¹⁷ Mnozí autoři poetik se pokoušeli uvedené vlastnosti dále systematizovat či klasifikovat. Abychom získali představu, kam tento vývoj dospěl, podívejme se nyní na jednu z nejvýznamnějších poetik vrcholného středověku, jejímž autorem je Matthaues Vindocinensis (Matthieu de Vendôme).

Autor ve svém díle *Ars versificatoria*¹⁸ z poloviny 12. století podává návod pro psaní chval v rámci poučení o *descriptio*,¹⁹ zejména v oddíle, jenž pojednává o tzv. *attributa personae*.²⁰ Východiskem je zde nauka o kategoriích *loci* a *persona* z argumentační části rétoriky. Nejprve je rozlišen dvojí druh popisu osob, totiž vnější a vnitřní charakteristika (*descriptio superficialis et intrinseca*): *superficialis, quando membrorum elegantia describitur vel homo exterior, intrinseca, quando interioris hominis proprietates, scilicet ratio, fides, patientia, honestas, iniuria, superbia, luxuria et cetera epitheta interioris hominis, scilicet animae, ad laudem vel ad vituperium exprimuntur* (§75).

Matthaues Vindocinensis rozlišuje jedenáct základních okruhů, k nimž jednotlivá *attributa* náleží: *nomen, natura, convictus, fortuna, habitus, studium, affectio, consilium, casus, facta, orationes* (§77nn.).

Attributum a nomine (§78) vychází z určité interpretace jména daného člověka (např. Řehoř Veliký²¹ říká v úvodu života sv. Benedikta: *Fuit vir vitae venerabilis, gratia Benedictus et nomine...*).²² *Attributa a natura* (§79–§82) se dělí na dvě sku-

15 O proměňách čtyř základních ctností v biblické exegezi a morální filozofii raného a vrcholného středověku pojednává souhrnně MÁHL 1969.

16 CIZEK 1994, s. 299–300.

17 Srov. např. Isid. *Etym.* II,4,5: *Laudis ordo tribus temporibus distinguitur: ante ipsum, in ipsum, post ipsum.*

18 FARAL 1958, s. 106–193.

19 Matthaues Vindocinensis, *Ars versificatoria*, §38–92 (FARAL 1958, s. 118–143).

20 *Ibid.* §74–92 (FARAL 1958, s. 135–143). Ke každému typu epitet autor uvádí četné příklady z římských básníků.

21 Greg. *Dialog.* II, Prolog., 1.

22 Kronikář Kosmas uvádí interpretace jmen pouze v případě svatých Václava a Vojtěcha: *Maior Gloria a Exercitus Consolatio* (I,9; BRETHOLZ 1923, s. 19).

piny: *attributa a corpore a attributa ab anima*. V rámci *descriptio extrinseca* je zde však uvedeno i podrobnější členění: *a natione, a patria, ab aetate, a cognatione, a sexu*.

Epiteta odvozená *a convictu* (§83) se týkají životních zvyklostí, *a fortuna* (§84) zase majetku, společenského postavení či šťastných událostí, *a habitu* (§85) smýšlení, mravní povahy, *a studio* (§86) zájmů, sklonů, *ab affectione* (§87) změn nálad, smýšlení a s tím spojených vnějších tělesných projevů (veselí, strach, smích, zčervenání, bledost atd.), *a consilio* (§88) rozumových schopností, *a casu* (§89–§90) životních neštěstí a pádů (souvisí s epitety *a fortuna* – působí stejně, ale opačným směrem). Vlastnosti odvozené *a facto* (§91) vyplývají z vykonaných činů, *attributa ab oratione* (§92) se vztahují ke způsobu vyjadřování a řečnickým schopnostem.

V rámci chvály nebo hany byly tyto skupiny epitet, podobně jako je rozčlenil Matthaesus Vindocinensis, využívány v relativně přesně dané části textu, a to podle osnovy, kterou vytvořila již progymnasmatická tradice.

Topoi enkómiastikoi v Kosmových chválách

Autoři progymnasmat používali při skládání chvalořeči (popř. hany) jako osnovu jedenáct hlavních bodů, které měla ideální podoba pochvalného textu obsahovat.²³ Hermogenés²⁴ je nazývá *topoi enkómiastikoi*, Priscianus²⁵ pak *loca laudis vel vituperationis*: (1) úvod (*prooimion*); (2) původ (*genos, origo*); (3) narození (*genesis*); (4) vzhled (*fysis, natura*); (5) výchova (*agóné, educatio*); (6) životní zvyky (*epitédeumata, institutiones, professiones*); (7) skutky (*práxeis, res, actiones*); (8) smrt (*thanatos, mors*); (9) doba po smrti (*ex tempore quod est insecutum*); (10) srovnání s jinými osobami (*synkrisis, comparatio*); (11) závěr.²⁶

Je však třeba mít na paměti, že zmíněná pomocná kostra řeči bývala v jednotlivých případech značně uvolněná nebo různě systematizovaná do chronologických rámců, jak už o tom byla řeč výše (*ante ipsum, in ipsum, post ipsum*). Ve školní praxi se s její pomocí zpracovávaly většinou chvály na mytologické a historické postavy. Středověcí autoři později uvedený model upravovali a doplňovali, jeho základ však zůstal nezměněn.

Nyní probereme jednotlivé *topoi* zevrubněji a pokusíme se najít příklady jejich uplatnění u Kosmy, protože jeho dílo reprezentuje nejen naši nejvýznamnější latinsky psanou kroniku, ale vzhledem k vysokým literárním ambicím autora se k našemu účelu také velmi dobře hodí. Ne všechny kategorie jsou u Kosmy zastoupeny a některé nesou určité specifické rysy. Pokud to však bude možné, uvedeme u každého bodu alespoň jeden doklad pro *laudatio* a jeden pro *vituperatio*.

²³ Následující terminologii a strukturu a enkómiastických *topoi* uvádí CIZEK 1994, s. 300–315. Ke každé z kategorií uvádí i příklady z antické a raně středověké literatury.

²⁴ Herm. *Prog.* 7,22.

²⁵ Prisc. *Praeexercit.* 7,21–22.

²⁶ CIZEK 1994, s. 300.

1. Původ (*origo*)

Jelikož úvod chvály (*prooimion*) mívá povahu ryze ornamentální,²⁷ podívejme se hned na kategorii původu chválené, popř. haněné osoby, kde bývá zohledněn rod, předkové, rodiče a domov. Z epitet, jak je rozčlenil Matthaeus Vindocinensis, se původu týkají skupiny *a natione, a patria, a cognatione*.²⁸

Kosmas nevěnuje mnoho prostoru původu chválené osoby, omezuje se většinou na strohé konstatování, jak to vidíme v případě kaplana Marka:

(...) *qui secundum hominis genituram nobili ortus erat attavorum prosapia ducens originem de gente Teutonica, pollens sapientia pre cunctis, quos tunc habuit terra Boemica*.²⁹

[Ten podle lidského zrození pocházel ze starobylého vznešeného rodu, svým původem byl z národa německého a slynul moudrostí nade všemi, kdož tehdy žili v zemi české.]

Je zde tedy zmíněn pouze kaplanův urozený původ a národnost, která je zdůrazněna konstatováním, že Marek svou moudrostí převyšoval všechny Čechy. Chvála dále pokračuje vyzdvížením jeho vzdělanosti a skutků. Kosmas ho chválí zejména za to, jakým způsobem řídil probošství pražského kostela.

Za příklad Kosmovy *vituperatio* v kategorii původu lze pokládat snad jen označení příslušníků nenáviděného rodu Vršovců jako *iniquorum patrum nequam filii*³⁰ [nešlechetných otců ničemní synové] nebo konstatování, že žid Jakub Apella je „synem samotného ďábla“, neboť dal rozbořit křesťanský oltář postavený a vysvěcený v židovské synagoze.³¹

2. Narození (*genesis*)

Kosmovy chvály (ve shodě s jinými středověkými kronikami) kategorii narození zcela opomíjejí.

V antické mytologii a dějepisectví často předcházejí samotnému narození chválené osoby mimořádné události, např. božské zjevení. S tím byl někdy spojen i neobvyklý způsob plození, především theogamie, která měla zajistit, aby chválená osoba byla podle mýtických vzorů Héraklea a Dionýsa pokládána za božského levobočka. Zvláštní okolnosti při narození byly uváděny zejména např. u Kýra, Perikleá, Alexandra či Romula.³²

Velmi známým motivem, jenž se k této kategorii bezprostředně váže, je zplození Alexandra Velikého nebo Scipiona Africana, jejichž matky údajně obcovaly

27 CIZEK 1994, s. 301.

28 Viz výše.

29 II,26. (BRETHOLZ 1923, s. 119.) V hranatých závorkách pod úryvkem je uváděn vždy překlad Karla Hrdiny (HRDINA 1972).

30 I,42. (BRETHOLZ 1923, s. 79.)

31 III,57. (BRETHOLZ 1923, s. 231–232: *Satane et eius filii Iacobi Apelle*.)

32 CIZEK 1994, s. 302.

s obrovským hadem.³³ Ve školní praxi pozdní antiky a raného středověku byly podobné pověsti velice často v rámci progymnasmatických cvičení různě přibarvovány a využívány zejména při skládání *psogoi*.

3. Vzhled (*natura*)

Tělesné přednosti nejsou ve středověku obvykle chápány jako samostatná kategorie. Většinou se uvádějí v těsné blízkosti morálních a charakterových vlastností dané osoby. Matthaëus Vindocinensis hovoří o atributech *a natura*, které se týkají tělesných i duševních kvalit člověka. Zejména je to patrné v hagiografických textech, kdy vnější krása člověka je vykreslována jako odraz jeho krásné duše.

U Kosmy je v tomto ohledu dobře patrné, že postupoval podle ustálených schémat. Chválená osoba je téměř vždy krásné postavy a přívětivé tváře, ať už se jedná o muže či ženu. Příkladem za všechny je kníže Spytihněv, o němž kronikář praví:

Erat enim vir valde speciosus, cesarie pice nigrior atra, barba prolixa, facie leta, gene eius candidiores nive³⁴ et parum rubentes per medium. Quid plura?

Vir bonus et talos a vertice pulcher ad imos³⁵

*erat.*³⁶

[Bylť to muž velmi krásný, vlasy měl tmavší nad černou smůlu, vousy dlouze splývající, tvář veselou, líce bělejší nad sníh a uprostřed jemně zardělé. Stačí říci:

byl to výborný muž, byl krásný od hlavy k patám.]

V uvedené prozimetrické ukázce se vedle biblického přirovnání objevuje parafráze na Horatia, což svědčí o Kosmově literárním vzdělání. Jedná se o začátek chvály, která je umístěna za zprávu o Spytihněvově zvolení za knížete. Autor v ní dále oceňuje především jeho rázné zakročení proti Němcům, které dal vyhostit ze země, a to včetně své matky. Skutečnost, že Kosmas vyhnání Němců (které nemáme jinak doloženo a moderní bádání ho zpochybňuje) vyzdvihuje, jenom dokumentuje jeho národní cítění a osobní protiněmecké zaujetí.

V hanách se Kosmas oblasti vzhledu spíše vyhýbá a zaměřuje se spíše na vnitřní charakteristiku, jako je tomu např. u negativního popisu biskupa Strachkvase:

Nam fuit hic Ztrahquaz veste compositus, mente tumidus, actibus dissipatus, oculis vagus, verbis vanus, moribus ypocrita³⁷ et tocius erroris mandrita atque in omnibus operibus malis iniquorum archigeronta.³⁸

33 Srov. Iust. *Epit. hist. Phil.* XI,11,3; Liv. *Ab urbe cond.* XXVI,19,7.

34 Lam 4,7: *candidiores Nazarei eius nive, nitidiores lacte, rubicundiores ebore antiquo, saphyro pulchriores.*

35 Horat. *Epist.* II,2,4: *candidus et talos a vertice pulcher ad imos.*

36 II,14. (BRETHOLZ 1923, s. 103.)

37 Is 9,17: *omnis hypocrita est et nequam.*

38 I,30. (BRETHOLZ 1923, s. 55.)

[Neboť byl tento biskup Strachkvas v šatě marnivý, v mysli nadutý, v činech rozptýlený, v očích těkavý, v řeči prázdný, v mravech pokrytec a ve všelikém bludu pastýř a ve všech zlých skutcích arcikněz nešlechtníků.]

Uvedený text je zařazen mezi líčení Vojtěchova odchodu z Prahy do Říma a barvitý popis Strachkvasova svěcení na biskupa v Mohuči, při němž ho údajně posedl „krutý ďábel“. Autor v předchozím textu Strachkvasu líčí jako příliš ambiciózního a pyšného kněze, který usiloval o biskupský úřad. Dáblovým řízením ho nehodný lid, který předtím vypudil biskupa Vojtěcha, zvolil. Haněnému je vytýkána mimo jiné marnivost (*compositus*), nadutost (*tumidus*), pokrytectví (*ypocrita*), bludařství (*erroris mandrita*) a dokonce pokřivenost mravů (*archigeronta iniquorum*). Důvod Kosmova negativního líčení Strachkvasu není zřejmý, ale může jím být kladný vztah k slovanské liturgii. To by odpovídalo ideologickému rámci díla, neboť Kosmas vystupuje jako její vášnivý odpůrce.³⁹

Kategorie vzhledu už v antice podléhala značné stereotypizaci. Krása, vedle urozenosti a mužnosti, vždy patřila k základním kvalitám všech panovníků a hrdinů. Pro antickou enkomíastiku byly vzorem především plastické literární portréty Alexandra Velikého. K oblíbeným vnějším znakům patřil např. jiskrný pohled, bílá a vonící pleť nebo lehký ohyb šíje doleva. V portrétech obzvláště proslulých osob nesměly navíc chybět některé rysy až démonického rázu, jež měly daného člověka pojit s nadpřirozeným světem bohů: neobvyklá barva očí, lví hřívá, ostré zuby, divoká prudkost atd. Ve středověku byla u panovníka nepostradatelná zejména důstojnost v chování a vystupování.⁴⁰

Při hanách se i v antice dávala přednost líčení ošklivosti dané osoby, ale její pěkný vzhled rovněž nebyl na překážku. Autor rétoriky *Ad Herennium* doporučuje, aby se při haně říkalo, že daná osoba špatně používala svých tělesných předností, které mu náhoda (*casus*) a příroda dopřála jako nějakému gladiátorovi; jestliže daná osoba žádné takové přednosti neměla, mělo se říkat, že mu vedle ostatních dobrých vlastností chyběla i krása.⁴¹

4. Výchova (*educatio*)

Do oblasti výchovy spadá mládí a léta učení chválené osoby, které byly nepostradatelným základem pro jeho pozdější *institutiones* a *actiones*. Podle výše uvedené klasifikace epitet od Matthaeva Vindocinensis by do této kategorie spadala především *attributa a studio, a consilio a a habitu*.

Kosmas o výchově svých postav nemluví, jako historik se soustředí především na skutky jednotlivých osob. Nanejvýš vyzvedne skutečnost, že daný člověk vynikal neobyčejným vzděláním, a (nepočítáme-li Kosmovy vlastní vzpomínky na školní léta⁴²) pouze u Vojtěcha se zmínjuje o studiu:

39 Srov. KRÁLÍK 1976, s. 169–195.

40 CIZEK 1994, s. 304.

41 *Ad Her.* III,7,14.

42 III,59. (BRETHOLZ 1923, s. 237–238.)

Interea rediens philosophie de castris,⁴³ ubi decem aut plus militarat annis, secum haud modicam librorum copiam referens aderat spectabilis heros, nomine Woytech, adhuc ordine subdiaconus.⁴⁴

[Zatím již se vrátil z tábora filozofie, v němž sloužil deset let nebo více, výtečný hrdina, jménem Vojtěch, svěcením teprve podjáhen, a přivezl s sebou nemalé množství knih.]

Zde ovšem nejde o součást chvály (pokud pomineme označení *spectabilis heros*), je to pouze zpráva o Vojtěchově návratu ze studií. I v této zmínce jsou však patrné Kosmovy sympatie k tomuto světcí.⁴⁵ V dalším textu následuje líčení Vojtěchovy volby za biskupa a chvála při jeho nástupu do úřadu.

Obvyklým *locus communis*, užívaným jak v antické tak ve středověké literatuře, je na tomto místě *puer – senex*, tedy předčasná rozumová a duchovní dospělost daného člověka, která má podtrhnout jeho mimořádné vlastnosti. I u Kosmy se tento *locus communis* objevuje: např. při nástupu Břetislava II. na knížecí stolec neopomene zmínit, že byl „věkem sice již vyspělý, ale rozumem ještě vyspělejší“ (*novus dux Bracizlaus iunior, sed maturus etate, sensu maturior*),⁴⁶ a o Soběslavovi I. při stejné příležitosti praví, že byl „věkem sice mladší, ale moudrostí nad zralé zralejší“ (*Zobezlaus, etate quidem iunior, sed maturis sapientia maturior*).⁴⁷

Antická mytologie i dějepisectví poskytuje mnoho vzorů pro výchovu, zejména prostřednictvím nějakého bohupodobného vychovatele (např. moudrý kentaur Cheirón, jenž vychovával Achillea a mnoho dalších bájných hrdinů). U hany se většinou zdůrazňoval špatný vychovatel nebo absence jakéhokoli vychovatele. Jako vhodné obory pro výuku vychovávaného jsou uváděny především rétorika, filozofie a vojenské umění.⁴⁸

5. Životní zvyklosti (*institutiones, professiones*)

Obsah kategorie životních zvyklostí je poněkud vágní. Jedná se o způsob, jakým se daná osoba projevovala a jak smýšlela. Z hlediska systematického rozdělení vlastností podle spisu *Ars versificatoria* by sem patřily především následující oblasti: *habitus, convictus, affectio*, popř. *orationes*. Podle Cizeka⁴⁹ by latinským ekvivalentem pro řecký název této kategorie (*epitédeumata*) měl být spíše Ciceronův⁵⁰ termín *habitus animi*, který však plně nevystihuje vnější složku, totiž způsob konání skutků a chování v jednotlivých situacích.

43 Jedná se o Magdeburg (BRETHOLZ 1923, s. 46).

44 I,25. (BRETHOLZ 1923, s. 46.)

45 O Kosmově pokusu učinit svatého Vojtěcha druhým národním patronem vedle sv. Václava píše KRÁLÍK 1976, s. 206–238.

46 III,1. (BRETHOLZ 1923, s. 160.)

47 III,60. (BRETHOLZ 1923, s. 238.)

48 Příklady k uvedenému uvádí CIZEK 1994, s. 304–305.

49 CIZEK 1994, s. 305–306.

50 Cic. *De inv.* II,53,159–160.

U antických i středověkých autorů je způsob života poznamenán výchovou chváleného nebo haněného člověka. Moment *educatio* tedy předznamenává *instituciones*, které mají zase zásadní vliv na skutky dané osoby. Chvályhodné skutky jsou úzce spojeny zejména se čtyřmi základními sókratovskými ctnostmi (*prudentia, temperantia, iustitia, fortitudo*) a často ještě s láskou k lidem či laskavostí k bližnímu.⁵¹ V hanách jsou naopak vyzdvihovány opaky těchto ctností.⁵²

Kosmova kronika je na líčení způsobu života různých lidí, ať už panovníků nebo duchovních, velice bohatá. Topos *sapientia – fortitudo* je obvykle přetaven do ideálu křesťanského panovníka. Názorným příkladem budiž následující pasáž vztahující se k Boleslavovi II.:

Rexit autem iste excellentissimus princeps Boleslaus post patris obitum XXXII annis ducatum, quia, que iusticie,⁵³ que catholice fidei, que christiane religionis sunt, erat ardentissimus executor, apud quem nullus ecclesiasticam, nullus mundanam dignitatem obtinuit per pecuniam. Fuit etiam, ut res probat, in preliis victoriosissimus victor, sed victis clementissimus indultor atque precipuus pacis amator. Cui erant maxime opes bellica instrumenta et dulcia armorum studia. Nam plus diligebat ferri rigorem quam auri fulgorem, in cuius oculis nemo utilis displicuit, nunquam inutilis placuit, suis mitis, hostibus terribilis fuit.⁵⁴

[Tento Boleslav spravoval knížectví po smrti otcově třicet dvě léta jako kníže nejvýtečnější; bylť ve věcech spravedlnosti, katolické víry a křesťanského náboženství nejhrořlivějším vykonavatelem a u něho nikdo nedosáhl církevní, nikdo světské hodnosti penězi. Byl také, jak skutky svědčí, v bojích vítězem nejvítěznějším, ale k přemoženým slitovnějším a zvláštním milovníkem míru. Největším bohatstvím mu byla válečná zbroj a sladké zalíbení ve zbraních. Neboť více miloval tvrdost železa než lesk zlata; v jeho očích se žádný schopný muž neznelibil a nikdy se mu neschopný nezalibil, k svým lidem byl mírný, k nepřátelům hrozný.]

V uvedeném elogiu je kníže Boleslav II. charakterizován podle krále Ludvíka Němce, jak jej vylíčil Regino z Prümü v zápisu k roku 876.⁵⁵ Kosmas však převzatý text přestylizoval a upravil, aby odpovídal jeho potřebám a uměleckému záměru. Stručná charakteristika života chválené osoby, již nám Kosmas předkládá, by mohla dobře posloužit jako závěr nějakého pozdně římského panegyriku.

51 CIZEK 1994, s. 306.

52 *Si laudemus, aliud iuste, aliud fortiter, aliud modeste, et aliud prudenter factum esse dicamus; si vituperabimus, aliud iniuste, aliud inmodeste, aliud ignave, aliud stulte factum praedicemus. (Ad Her. III,8,15); Et animi totidem vitia quot virtutes sunt, nec minus quam in laudibus duplici ratione tractantur. (Quint. Inst. or. III,7,20).*

53 Kosmas některé charakteristiky doslova přebírá z kroniky Reginona z Prümü (r. 876 a 880). Srov. KURZE 1890, s. 110 a 116.

54 I,32. (BRETHOLZ 1923, s. 57.)

55 Srov. KOLÁŘ 1925, s. 52n.

Po informaci o délce vlády knížete následuje výčet Boleslavových vlastností. Nejprve je poukázáno na jeho oddanost právu a křesťanské víře, což je ve středověkých chválách panovníků základní topos. Autor dále poukazuje na nezkorumpovatelnost knížete. Pro Kosmu je příznačné jeho relativně důsledné rozlišování mezi mocí (*dignitas*) světskou a církevní. O jednotlivých skutcích se autor nezmiňuje, jenom poukazuje na válečné úspěchy knížete, jenž byl v autorově podání dobrým vojevůdcem. V dalších větách můžeme odhalit topos *sapientia* – *fortitudo*: moudrost je v tomto případě reprezentována zbožností a dbalostí práva. V textu není opomenuta ani jedna ze základních sókratovských ctností (*prudentia*, *temperantia*, *iustitia*, *fortitudo*); zdůrazněna je rovněž mírnost vůči poraženým nepřátelům a vládlost k blízkým lidem.

Jakub Apella, o kterém již byla řeč výše, je naopak příkladem hanebného způsobu života:

Cuius picea dextra quemcumque tetigerit, inquinat,⁵⁶ et oris anhelitus ceu basilisci fetidus, quos afflat, necat; de quo etiam plurimi testantur veridici homines, quod sepe visus sit Sathan in humana effigie eius lateri adherere atque sua obsequia exhibere. Unde eum in tantam suis artibus extulit audaciam, immo demenciam, ut excedens suum modum tam sceleratissimus homo post ducem vice-domini fungeretur officio; quod erat magnum chaos christiano populo.⁵⁷

[Jeho usmolená pravice čeho se dotkne, poskvrní, a jeho dech, smrdutý jako baziliškův, usmrtí ty, jež ovane; o něm svědčí i velmi mnozí lidé pravdomluvní, že byl častokrát viděti, jak mu po boku stojí a služby koná satan v lidské podobě. A tak ho svými lstmi strhl k takové smělosti, ba šílenosti, že onen ničemný zlosyn, povyšuje se nad svůj stav, zastával úřad místopána po knížeti; bylo to hrozné peklo pro lid křesťanský.]

Máme před sebou výčet vlastností, které haněné osobě dodávají rysy skutečného ďábla (*picea dextra, oris anhelitus ceu basilisci fetidus*). Autor se dokonce odvolává na svědky (*veridici homines*) jeho obcování se satanem, který mu pomohl do vysokého úřadu. Bylo to údajně veliké neštěstí pro křesťany, nevíme však přesně, z jakého důvodu. Z textu, který už nemáme před sebou, dále vyplývá, za jaké konkrétní provinění je zde žid Jakub Apella haněn: byl pokřtěn (zřejmě aby mohl zastávat významný úřad), později se však od křesťanství zase odvrátil, zbořil křesťanský oltář postavený v židovské synagoze a znesvětil svaté ostatky, za což byl knížetem Vladislavem I. potrestán. Potom museli ostatní židé knížeti odevzdat velké množství stříbra, aby odvrátili popravu Jakuba Apelly; stříbro pak kníže použil pro vykoupění křesťanských otroků od židů, čímž si zajistil odpuštění hříchů. Jedná se snad o vůbec nejvyostřenější *vituperatio* v Kosmově kronice. O autorově nenávisti a antisemitských postojích svědčí mimo jiné mnohá hanlivá označení jeho osoby v těžce kapitole: *Satane filius, sceleratissimus homo, sacrilegus et maleficus, subplantator, manzer capite, hostis infestus*.

⁵⁶ Sir 13,1: *qui tetigerit picem, inquinabitur ab illa*.

⁵⁷ III, 57. (BRETHOLZ 1923, s. 231–232.)

Výše zmíněný topos *sapientia – fortitudo* v chvále panovníka se táhne oslavnými texty už od počátků antické literatury.⁵⁸ Panovníka od počátku reprezentovaly dva základní typy: na jedné straně magický a plodný vladař, na straně druhé vladař moudrý a spravedlivý (např. u Livia odpovídá těmto typům mýtická dvojice prvních starořímských králů – Romulus a Numa Pompilius).⁵⁹ První typ v sobě zahrnuje jistou intuitivnost v jednání, temperament, rychlost, tvrdou autoritativnost, mystiku apod.; druhý typ naopak reprezentuje liberálnost, rozumovost, klidnost, exaktnost, jednání podle pravidel, duchovní zralost atd.⁶⁰ Hledat podobnou dvojici u Kosmy pravděpodobně nelze, přesto se však prvnímu typu blíží postava Břetislava I. a druhý typ bychom mohli částečně vidět ve vyličení knížete Václava.

6. Skutky (*res, actiones*)

Skutky tvoří zvláštní a obvykle i stěžejní část v rámci celého *enkómion*. Podle uvedeného rozčlenění Matthaesa Vindocinensis sem spadají epiteta *a facto, a fortuna, a casu, a consilio*, popř. *ab oratione*.

Podobně jako předchozí kategorie, i skutky jsou v Kosmových chválách hojně zastoupeny. V naší ukázce například kronikář oceňuje zápal Břetislava II. při potlačování pohanství mezi lidmi:

Ergo novus dux Bracizlaus iunior, sed maturus etate, sensu maturior, postquam huius terre secundum ritum debitis obsequiis digne sancti Wenczelai sui patroni in urbe Praga celebravit natalicium, et omnibus satrapis atque comitibus magnificum per tres dies exhibuit convivium, ubi pro novitate sui quantum valuit quedam ad utilitatem ecclesie decernens, quedam ob commoditatem huius terre instituens, sicut olim ab ipso sue etatis tyrocinio omnem spem habuit in solo Dei patrocínio, ita modo principatus sui in exordio christiane religionis zelo succensus nimio omnes magnos, ariolos et sortilegos extrusit regni sui e medio, similiter et lucos sive arbores, quas in multis locis colebat vulgus ignobile,⁶¹ extirpavit et igne cremavit. Item et supersticiosas institutiones, quas villani, adhuc semipagani, in pentecosten tertia sive quarta feria observabant, offerentes libamina super fontes mactabant victimas et demonibus⁶² immolabant, item sepulturas, que fiebant in silvis et in campis, atque scenas, quas ex gentili ritu faciebant in biviis et in triviis quasi ob animarum pausationem, item et iocos profanos, quos super mortuos suos inanes cientes manes ac induti faciem larvis bachando exercebant, has abhominaciones et alias sacrilegas adinventiones dux bonus, ne ultra fierent in populo Dei, exterminavit. Et quia semper solum Deum et verum⁶³ puro corde⁶⁴ coluit et eius zelum

58 CURTIUS 1998, s. 186–202.

59 Liv. *Ab Urb. cond.* I, kap. 4–21.

60 Srov. Nietzscheho teorii kulturních projevů člověka na základě střetů dionýského a apollinského principu (NIETZSCHE 1993).

61 Srov. Verg. *Aen.* I, 149: *ignobile vulgus*.

62 Lv 17,7: *et nequaquam ultra immolabunt hostias suas daemonibus*.

63 Io 17,3: *solum verum Deum*.

*habuit, universis Dei amatoribus placuit. Erat enim princeps spectabilis, dux in castris acceptabilis, miles in armis inexpugnabilis. Hic quocienscumque Poloniam invasit, semper cum magno triumpho remeavit. Quam utique anno dominice incarnationis MXCIII, sui vero ducatus primo, ita crebris incursionibus demolitus est, ut ex ista parte fluminis Odre a castro Recen usque ad urbem Glogov preter solum Nemci oppidum nullus habitaret hominum. Nec tamen cessavit ab eius vastatione, donec princeps Polonie Wladizlaus cum magna supplicatione preteriti et presentis anni tributum usque ad unum solveret obulum; cuius census hec summa fuit: mille marce argenti et LX auri.*⁶⁵

[Tedy nový kníže, Břetislav Mladší, věkem však vyspělý a rozumem ještě vyspělejší, důstojně oslavil podle řádu této země povinnými službami Božími narození svatého Václava, svého patrona, v hradu Praze, a dal strojiti po tři dni veškerým dvořanům a předákům skvělou hostinu. A tu, pokud to mohl jako nově nastolený kníže učiniti, něco ustanovil k užitku církve, něco zařídil ve prospěch této země. A jako již dříve od útlého mládí veškerou nadějí skládal toliko do ochrany Boží, tak hned při počátku svého knížectví, rozničen jsa velikou horlivostí pro křesťanské náboženství, vyhnal pryč ze své země všechny čaroděje, hadače a věštce, rovněž dal pokácet a spálit i háje nebo stromy, které na mnohých místech prostý lid ctíl. Též i pověřené zvyky, jež vesničané, ještě napolo pohané, zachovávali v úterý nebo ve středu o letnicích tím, že přinášeli dary, u studánek zabíjeli oběti a zlým duchům obětovali, dále pohřby, jež se děly v lesích a na polích, a hry, jež podle pohanského obřadu konali na rozcestích a křížovatkách jako pro odpočinutí duší, a konečně i bezbožné kratochvíle, jež rozpustile provozovali nad svými mrtvými, volajíce prázdné stíny a majíce škrabošky na tvářích, tyto ohavnosti a jiné bezbožné výmysly vyplenil ten dobrý kníže, aby se již budoucně nedály v lidu Božím. A protože vždy čistým srdcem ctíl Boha jediného a pravého a měl horlivou lásku k němu, líbil se všem milovníkům Božím. Neboť byl knížetem váženým, vůdcem v poli oblíbeným a bojovníkem ve zbrani nepřemožitelným. Kdykoli do Polska vtrhl, pokaždé se slavně jako vítěz vrátil. Zejména roku od narození Páně 1093, jenž byl prvním rokem jeho panování, poplenil je častými vpády tak, že na této straně řeky Odry od hradu Rečen až k hradu Hlohovu, kromě hrádku Němčí, nezbylo jediného obyvatele. A nepřestal je hubiti, až kníže polský Vladislav s pokornou prosbou zaplatil až do posledního halířku poplatek za minulý a tehdejší rok. Tento plat činil úhrnem tisíc hřiven stříbra a šedesát hřiven zlata.]

Chvála je vložena do textu na začátku třetí knihy kroniky, po zmínce o krátké vládě Konráda I. Brněnského a o Břetislavově uvedení do úřadu, kterého se Kosmas sám účastnil. Kníže byl podle jeho slov sice mladý (*iunior*), ale na svůj věk moudrý (*maturus etate, sensu maturior*). Po slavnostech pořádaných k svátku svatého Václava a na počest Břetislavovy intronizace autor vyzdvihuje snahu nového knížete prospívat zemi a jako horlivý křesťan (*christiane religionis zelo succensus*) také církvi. Kosmas ho chválí především za potírání zbytků pohanství v zemi (ten-

64 2Tim 2,22: *qui invocant Dominum de corde puro.*

65 III,1. (BRETHOLZ 1923, s. 160–162.)

to úsek je jedním z mála popisů pohanských rituálů, které v našich zemích na konci 11. a počátku 12. století přežívaly), ale oceňuje i jeho vojenské úspěchy. Opět zde vystupuje na povrch Kosmův nacionalismus, na tomto místě namířený proti Polákům, když neskrývá radost nad pleněním jejich země ze strany Čechů.

Středověcí autoři poetik nevěnují teorii výstavby této části chvály takovou pozornost, jaká jí byla věnována v antice. Topice v rámci kategorie skutků se z progymnasmatiků věnoval podrobněji pouze Theón Ailios.⁶⁶ Základem jeho klasifikace je popud k slavným a hrdinským činům, totiž zda je oslavovaná osoba nevykonala kvůli vlastnímu prospěchu. U zvláště slavných činů má být rovněž řečeno, zda je chválený vykonal ve vhodné době, zda jednal tímto způsobem sám nebo jako první, zda se odvážil jednat jako nikdo před ním, zda vykonal více než druzí, zda mu někdo pomáhal, zda jeho skutky svým významem odpovídaly jeho mladému věku, zda měl proti všemu očekávání úspěch, zda ho jeho jednání stálo mnoho úsilí, nebo zda vše vykonal naopak s lehkostí a velice rychle. V těchto bodech je shrnut antický koncept hrdinství. Středověký kronikář většinou popisoval skutky tak, jak za sebou chronologicky šly, přesto však některé motivy z antiky zůstávají, jak můžeme vidět i na naší ukázce z Kosmy: rozumnost knížete Břetislava neodpovídá jeho mládí, úspěch jeho počínání je trvalý a přináší prospěch celé zemi.

Velmi zvláštním a ojedinělým případem je u Kosmy zdánlivě enkómiastické vyličení skutků knížete Spytihněva, které je vůči chválenému ze strany mluvčího vysloveně ironické a plní tudíž funkci *vituperatio*. Textu předchází mírně anekdotické vyprávění o tom, jak Spytihněv dal zbořit pec abatyše od sv. Jiří, aby na jejím místě mohla být postavena klášterní zeď. Na to rozhněvaná abatyše reaguje slovy:

*'Nobilis, insignis, vir fortis et inclitus armis,
Quam magnas turres nunc expugnavit et urbes
Et sibi famosum fert de fornace triumphum,
Tempora iam lauro⁶⁷ victricia cingat et auro.
Clerus multimodas campanis personet odas,
Dux quia deiecit fornacem miraque fecit.
Ah! pudet effari, que non pudet hunc operari.'*⁶⁸

[„Slavný, vznešený muž, ten hrdina, proslulý v zbrani,
jakých velikých tvrzí a hradů nyní on dobyl,
jaký to slavný triumf si hrdina od pece nese!
Nechť již vítězné skráně si vavřinem věncí a zlatem,
ozvi se duchovní zpěv, pln nápěvů, hlaholte zvony,
neboť dal shodit pec pan kníže a učinil zázrak!
Ach, jest povědět stydno, co tamten se nestydlý provést!“]

⁶⁶ CIZEK 1994, s. 307.

⁶⁷ Verg. *Aen.* V,539: *sic fatus cingit viridanti tempora lauro*. Srov. také IV,95.

⁶⁸ II,14. (BRETHOLZ 1923, s. 104.)

Uvedená hana překvapuje svou rafinovaností: text – až na poslední verš – se na první pohled jeví jako *laudatio*, nebo ještě spíše jako oslavná óda (k tomu přispívá i reminiscence na Vergilia a motivy související s oslavami: zpěvy a zvony). Hanu z ní vytváří teprve její ironický podtext. Jedná se o enkomiaistické vylíčení hrdinských skutků, které ovšem vyznívá sarkasticky, neboť oslavováno zde není nic jiného než zbourání pece. Ironicky je tento čin přirovnáván k dobytí „velikých hradů a měst“ (*magnas turres nunc expugnavit et urbes*) a hlavní hrdina uvedené ironické chvály dnešnímu čtenáři připomene nejspíše Cervantesova Dona Quijota. Až v posledním verši se otevřeně přechází k *vituperatio*.

Autor v dalším textu vkládá knížeti do úst odpověď na výše uvedenou veršovanou invektivu, tentokrát psanou v rytmizované próze. Jedná se o *laudatio* jiného Spytihněvova skutku, jímž je vyhnání abatyše ze země spolu s ostatním německým obyvatelstvem (chvála je opět míněna ironicky, tentokrát je však ironie namířena proti abatyši).⁶⁹ V těchto partiích plně vystupují do popředí Kosmovy literární snahy. Doslova si s tímto anekdotickým materiálem hraje, aby mu dal formu, která odlehčí tok vyprávění a čtenáře pobaví.

7. Smrt (*mors*)

Podobně jako u předchozí kategorie, i úmrtí chváleného bývá obvykle věnována relativně velká část chvály. Velmi epicky si Kosmas počíná např. při enkomiaistickém líčení smrti knížete Břetislava II.:

Iamque Christi nativitate appropinquante et propter venationem in villa Stbecna duce morante quadam die inter prandendum fertur dixisse dux ad quendam venatorem, qui non longe ab eo ad quartam sedebat mensam: 'Heus Cucata, putas me nescire, quis sit inter vos,⁷⁰ qui me querit interficere?'⁷¹ Et ille, sicut homo erat vehemens in verbis, clamat: 'Procul Deus hoc averterat nec tuus oculus parcat,⁷² quin ipse cicius occidatur, qui talia machinatur.' Ad hec dux: 'Ah bone vir', ait, 'nulli fas est evitare inevitabile fatum'.⁷³ Postera autem die, quia sancti Thome apostoli erat vigilia, mane audita missa it venatum, et cum in nocte iam rediret, occurrunt ei ante villam apparitores cum laternis et facibus.⁷⁴

⁶⁹ II,14: *'Nunc potius convenit clerum resonare odas et pulsare campanas, cum abbatissa foras et de terra hac eicitur, quam cum fornax eius deicitur. Ecce vir fortis et inclitus armis non turres, non urbes expugnando, sed te abbatissam, illius fornacis domnam, hodie eiciendo fert famosum triumphum et cingit tympora lauro.'* (BRETHOLZ 1923, s. 105.) [„Nyní by spíše slušelo, aby duhovenstvo zpívalo zpěvy a zvonilo na zvony, nyní, když došlo k vyhození abatyše ven z naší země, nežli tenkrát, když došlo ke shození její pece. Hlehle, ten hrdina statný, proslulý v zbrani, ne z dobývání tvrzí ani hradů, ale z vyhození tebe, abatyše, paní té pece, dnešního dne si nese slavný triumf a věnčí si skráně vavřínem.“]

⁷⁰ Io 13,21: *unus ex vobis tradet me.*

⁷¹ Io 7,20: *quid me quaeritis interficere.*

⁷² Dt 13,8: *neque parcat ei oculus tuus.* Srov. rovněž Dt 7,16.

⁷³ Curtius Rufus, *Hist. Alex.* IV,6,17 a Manilius II,113: *inevitabile fatum.*

⁷⁴ Io 18,3: *Judas (...) venit illuc cum lanternis et facibus.*

Moxque Lork, impius latro missus a diabolo, prosilit ex latibulo precinctus gladio et, ut fortius valuit, inter ipsa ilia ducem percussit venabulo. Non aliter dux cadit in medio luto, ac

*Si clarus Lucifer celo cecidisset ab alto.*⁷⁵

*Advolat extimplo lugubris turma suorum,
et extracta hasta seminecem levant ducem. Ille autem minister Satane, dum accelerat fugam per noctem opacam, precipitatur cum equo in cisternam,
Quam preceps torrens decurrens fecerat ymbre.*

Incertum est, utrum ipse manu sua an gladius lapsus de vagina ita eum precidit per mediam alvum, ut omnia sibi effluerent exta. Fit tumultus per villam, alii insiliunt equos, alii cum armis huc et illuc discurrunt investigantes tanti mali machinatorem. Mox quidam invenit eum semivivum et, quamvis satis ad mortem habuit vulnus, tamen amputat ense caput eius dicens:

*'Inferni furvas non insons ibis ad umbras,
Et Cereris genero'*⁷⁶ *mea facta referre memento.'*⁷⁷

*Dux autem, licet in tanto dolore sit positus et merore, illa nocte et insequenti die non relaxabat spiritum et ora a laude Dei nunc lacrimosam penitenciam offerendo, nunc sua peccata confitendo tam episcopo Hermanno quam aliis sacerdotibus Dei. Tributum autem, quod eo tempore fuit de Polonia allatum et quicquid in sua invenit camera, per manus episcopi fecit dari per monasteria. Et cum disposuisset omnia, que erant disponenda pro anima: 'Date', inquit, 'filiolo meo lituum meum et iaculum, cetera non est meum sibi dare, que Deus posuit in sua potestate.'*⁷⁸ *Et ita insequenti nocte post gallicinium inter manus sacerdotum XI. kal. Ianuarii, velut bonus Dei athleta utramque hominis substantiam in sua divisit exordia, quem procul dubio credimus aut iam accepisse aut accepturum celestia consortia.*⁷⁹

[A když se již blížily vánoce a kníže dlel na lovech ve vsi Zbečně, jednoho dne prý při obědě řekl jednomu lovcí, jenž seděl nedaleko od něho za čtvrtým stolem: „Poslyš, Kukato, myslíš, že nevím, že je mezi vámi někdo, který mě hledá zabítí?“ A on, jak byl člověk vznětlivý v řeči, zvolal: „Bůh to daleko odvrát a oko tvé ho nelituj, ať jen hodně brzy zahyne, kdo takové věci strojí.“ Na to kníže: „Ach, dobrý muži, nikomu není dopřáno, aby od sebe odvrátil neodvratný osud.“ Nazítří pak – bylo to před svátkem svatého Tomáše apoštola – ráno slyšel mši a šel pak na lov; a když se v noci již vracel, vyšli mu naproti služebníci se svítilnami a pochodněmi. A v tom Lork, bezbožný lotr, poslaný od d'ábla, vyskočil z úkrytu, maje meč po boku, a vši silou bodl knížete loveckým tesákem přímo do útroh. A nejinak padl kníže do bláta, než

⁷⁵ Is 14,12: *quomodo cecidisti de caelo, Lucifer.*

⁷⁶ Iuven. Sat. X,112: *ad generum Cereris.*

⁷⁷ Verg. Aen. II,547–549: *referes ergo haec et nuntius ibis / Pelidae genitori, illi mea tristitia facta / degeneremque Neoptolemum narrare memento.*

⁷⁸ Srov. Act 1,7: *momenta, quae Pater posuit in sua potestate.*

⁷⁹ III,13. (BRETHOLZ 1923, s. 173–174.)

jako by z nebeských výšin se jasná jitřenka snesla:
 ihned družiny jeho, pln zármutku, přiletí zástup;
 vytáhli dýku a polomrtvého zvedli knížete. Onen však sluha satanův, dav se
 rychle na útěk tmavou nocí, zřítíl se s koněm do jámy,

kteřou bystřiny spád tam vyhloubil, lijákem vzdutý.

Není jisto, zda meč, vypadlý mu z pochvy, či on sám si vlastní rukou probodl
 naskrze břicho tak, že mu vyhrězly celé vnitřnosti. Nastal poplach ve vsi, jedni
 vskočili na koně, jiní ozbrojeni se rozběhli sem a tam stíhati pachatele tak hroz-
 ného činu. Brzy ho jeden našel polomrtvého, a ač měl ránu jistě smrtelnou, přece
 mu ut'al mečem hlavu řka:

„Do černých pekelných stínů teď odejdeš, bez viny nejsa,
 čin můj ať od tebe zví zeť Cereřin – pamatuj na to!“

Kníže, ač se octl v takové bolesti a žalosti, té noci a příštího dne nepřestal du-
 chem i ústy chváliti Boha, tu se slzami pokání čině, tu se zpovídaje z hříchů bis-
 kupu Heřmanovi i ostatním kněžím Božím. Poplatek, který tehdy přinesli z Pol-
 ska, a vše, co našel v knížecí komoře, poručil rozdati rukama biskupovými kláš-
 terům. A když zařídil vše, co se mělo zaříditi pro duši, pravil: „Mému synáčkovi
 dejte loveckou trubku mou a kopí; ostatní, co Bůh v své moci uložil, mně nepří-
 sluší, abych mu dal.“ A tak v noci potom po kuropění uprostřed kněží, jako dob-
 rý Boží bojovník, rozdělil obojí podstatu lidskou v její prvky. A věříme bez po-
 chybnosti, že buď již došel, nebo dojde nebeského družstva.]

V uvedené ukázce je nápadná především podoba s novozákonním příběhem
 o Jidášově zradě, což je motiv, který bychom mohli čekat u hagiografického lí-
 čení smrti některého světce. V textu tomu odpovídají četné biblické odkazy, ze-
 jména parafráze veršů z Janova evangelia, ale vidíme zde i reminiscence na řím-
 ské básníky. Hagiografickému diskurzu odpovídající také některé podobnosti
 posledních hodin života chváleného s evangelijním podáním událostí, které
 předcházely ukřižování Krista: předpověď vlastní smrti, zrada jednoho člena
 družiny, odevzdání se Bohu celým srdcem na prahu smrti.

Už dříve jsme upozornili na Kosmův kladný vztah k Břetislavovi II., a to ze-
 jména pro jeho rázné potírání pohanství a vstřícnost k církvi. Zde se autor pokouší
 podat smrt knížete jako mučednickou, i když se zajisté nesnaží vylíčit knížete jako
 světce. Takovému obrazu knížete by totiž odporoval předchozí popis jeho bouřli-
 vého mládí, kdy vedl odboj proti svému otci Vratislavovi II. (II, 46–48).⁸⁰

Progymnasmatikové ve svých spisech doporučovali uvádět způsob a okolnosti
 smrti (*qualitas mortis*), jakož i případné průvodní jevy, které měly povahu zá-
 zraku a mohly tak podtrhnout výjimečnost umírajícího (*si quid mirabile in ipsa
 morte evenit*). *Qualitas mortis* bývala prezentována v chválách jako *gloriosa*
 (*euthanasiá*), v hanách jako *turpis*.⁸¹ Příkladem smrti, která je *gloriosa*, může
 být položení života pro vlast na bitevním poli (*pro patria pugnans*), kdy bývá
 často hodnocen i původce smrti, jenž by měl svým významem odpovídat důstoj-

80 BRETHOLZ 1923, s. 153–155.

81 CIZEK 1994, s. 311.

nosti padlého (srov. např. zabití Achillea Apollónem). V románové literatuře i v panegyricích bylo běžnou praxí, že pokud smrt protagonisty byla příliš všední nebo dokonce nedůstojná, byla buď zcela nahrazena důstojnějším druhem smrti, nebo se onu nedůstojnost autor pokusil zmírnit důmyslnou konstrukcí příběhu a patetickým nábojem.⁸²

Ve výše uvedené ukázce je mučednická smrt knížete líčena jako *gloriosa* a je uveden i motiv zázračné okolnosti (předpověď vlastní smrti). Smrt vraha knížete, které je věnován také poměrně velký prostor, můžeme pokládat za příklad *turpis mors*. Jiným příkladem nedůstojného odchodu ze života je u Kosmy smrt Durynka, vychovatele Vlastislavova syna. Poté co spáchal ukrutný zločin, kníže mu jako trest nařídil spáchat sebevraždu:

Et statim abiens⁸³ in alta alno suspendit se laqueo; unde alnus illa, quamdiu non cecidit, quia iuxta viam erat, dicta est alnus Durinci.⁸⁴

[A ihned odešel, oběsil se provazem na vysoké olši; a odtud ta olše, dokud nebyla poražena – stála totiž vedle cesty – slula olší Durynkovou.]

8. Doba po smrti (*ex tempore quod est insecutum*)

Motivů příslušejících k okruhu posmrtných událostí je poměrně velké množství a jejich použití je závislé zejména na typu dané osoby (panovník, vojevůdce, umělec, filozof, světec atd.). V hagiografii jsou na tomto místě líčeny především posmrtné zázraky a translace svatého. Úmrtí chváleného bývá obvykle prezentováno jako neštěstí pro pozůstalé. Vzápětí je často připojena útěšná poznámka typu „není třeba naříkat, vždyť smrti neušel ani Héraklés“.⁸⁵ Tento topos útěchy použil Kosmas např. ve zmínce o Přemyslově smrti:

Sed quoniam omnibus

Ire quidem restat, Numa quo venit et Ancus,⁸⁶

Primizl iam plenus dierum,⁸⁷ postquam iura instituit legum, quem coluit vivus ut deum, raptus est ad Cereris⁸⁸ generum.⁸⁹

[Ale protože arci všem

nezbývá nežli jít tam, kam odešli Ancus i Numa,

⁸² CIZEK 1994, s. 311–312. Autor zde odkazuje na příklad románů o Alexandrovi, kde smrt hlavního hrdiny, zaviněná nejspíše bezuzdnou pitkou, je postavena jako výsledek podlé zraedy nejbližších přátel a přeměněna v dramatické líčení posledních dnů v Alexandrově životě.

⁸³ Mt 27,5.

⁸⁴ I,13. (BRETHOLZ 1923, s. 31–32.)

⁸⁵ CURTIUS 1998, s. 92–94.

⁸⁶ Horat. *Epist.* I,6,27: *ire tamen restat, Numa quo devenit et Ancus.*

⁸⁷ Gn 25,8: *plenus dierum.*

⁸⁸ Juven. *Sat.* X,112: *ad generum Cereris.*

⁸⁹ I,9. (BRETHOLZ 1923, s. 21.)

Přemysl naplniv už dny, když ustanovil práva a zákony, byl vzat k zeti Cereřinu, jež za živa ctil jako boha.]

Aby mohla chvála plnit i funkci útěšné řeči, podává smrt dané osoby jako přechod k jinému druhu existence. V antické tradici se jednalo především o blažený život v Elysiu (pokud ovšem danou osobu mezi sebe nepřijali sami bohové), ve středověku autoři chválenému obvykle přisuzovali za jeho zásluhy účast na Božím království. Např. o Břetislavu II. Kosmas říká: *velut bonus Dei athleta (...), quem procul dubio credimus aut iam accepisse aut accepturum celestia consortia.*⁹⁰ Motiv odchodu duše do Elysia však mohou středověké chvály jako rétorickou ozdobu také použít, což platí i pro výše uvedenou ukázkou.⁹¹

Na jiných místech se ale Kosmas omezuje většinou jen na popis pohřebního obřadu a nářků lidu, jak je tomu i ve chvále Břetislava II.:

*Cuius feretrum*⁹² *unus ex clero sequens usque ad sepulchrum huiusmodi planctum iterabat dicens: 'Anima Bracizlai, Sabaoth Adonay, vivat expers thanaton, Bracizlaus yskiros'. Mira res, sic fletu suo clerum et populum ciebat ad fletum, ut, dum fleres, magis flere velles. Sepultus est autem cum maximo planctu suorum in poliandro sancti Wencezlai ecclesie forinsecus ante portam a sinistris, uti ipse disposuerat. Ubi soror eius Ludmila, Deo devota famula, supra testudines construxit arcuatam in honore sancti Thome apostoli capellam et constituit, ut cotidie ibi celebraretur missa pro defunctis.*⁹³

[Za jeho marami jeden z duchovenstva kráčeje až k hrobu, opakoval takovýto žalozpěv: „Duše Břetislava, ó Sabaoth Adonai, ať žije vysvobozena ze smrti, Břetislav Iskyros.“ A kupodivu, svým pláčem dojímал duchovenstvo i lid k pláči tak, že tomu, kdo plakal, ještě více bylo do pláče. I byl pochován za velikého nářku svých na hřbitově kostela svatého Václava venku přede dveřmi nalevo, jak si sám určil. Tam jeho sestra Ludmila, služebnice Boží pobožná, dala vystavěti kapli, klenutou na pilířích, ke cti svatého Tomáše apoštola a ustanovila, aby se tam denně sloužila mše za zemřelé.]

Popis smutečního průvodu se vyznačuje velkým nářkem jeho účastníků, který byl obvyklým motivem už v antice. Kromě nářku však zaznívají i liturgické zpěvy, a není bez zajímavosti, že Kosmas v latinském textu liturgie uvádí také hebrejské a řecké formule (*Sabaoth Adonay, vivat expers thanaton, Bracizlaus yskiros*). Řecké výrazy bychom mohli považovat za pozůstatek cyrilometodějské tradice v našich zemích, šlo by však pouze o spekulaci.

Po uvedení místa pochování Kosmas informuje o postavení kaple na památku zemřelého, kde se měla denně sloužit mše za zemřelé. Zpráva je zcela v souladu

90 III,13. (BRETHOLZ 1923, s. 174.)

91 Na tomto místě však důvodem pro volbu antického modelu může být také Přemyslovo pohanství.

92 2Sm 3,31: *David sequebatur feretrum.*

93 III,13. (BRETHOLZ 1923, s. 174–175.)

s antickými chválami, kde se na tomto místě uváděl výčet opatření, která měla potomkům připomínat zásluhu zemřelého.

V Kosmových *vituperationes* kategorie doby po smrti chybí. Typickým motivem v antice i středověku ale bylo uvrhnutí daného člověka do Tartaru, resp. do pekel, kde musí pykat za své zločiny. Po smrti haněné osoby (tyrana, zločince apod.) byla vyzdvihována všeobecná radost u všech, kteří se jí dříve obávali.⁹⁴

9. Srovnání (*comparatio*)

Srovnání je posledním bodem dispozičního schématu textu, ale bývá využíváno i jako součást všech bodů předešlých. Celkově musí text vždy vyznívat ve prospěch chválené osoby, tzn. chválený člověk má v co možná nejvíce ohledech převyšovat osobu, se kterou je srovnáván, pokud se ovšem nejedná o hagiografický text a světec není srovnáván s Kristem, nad nějž je u křesťanských autorů nemyslitelné kohokoli stavět. Ve středověkých textech najdeme často srovnání s antickými či biblickými postavami, ale třeba i s Karlem Velikým jako vzorem křesťanského krále.⁹⁵

U Kosmy lze objevit celou řadu srovnání, přičemž pro chválenou, popř. haněnou osobu kronikář nalézal příhodné protějšky v antické mytologii nebo v Bibli (Achilleus, Asklépios, Médeia, Kirké, Sibylla, Nero, Decius, Samson, Šalamoun, Herodes, Jidáš, atd.).⁹⁶ Např. při chvále na Břetislava I. volí následující příměry:

Igitur dux Bracizlaus (...) quam Deo tam hominibus beneplacitis actibus calcans vestigia patrum et eos precellens contigua arce virtutum, sicut sol in virtute sua sydereum lumen et lune nimio splendore occulit et ebetat, sic novus Achilles, novus Titides Bracizlaus novis triumphis fortia acta et victoriosissimas attavorum palmas attenuat et obscurat. Nam Deus talem sibi gratiam contulit, ut, quas singulis hominibus particulariter, has quoque huic indeficientes virtutes largitus est generaliter. Quippe hanc virtutum obtinuit accumulationem, ut in rebus bellicis strennuitate precelleret Gedeonem, corporis viribus exsuperaret Samsonem, quadam speciali prerogativa sapientie preiret Salomonem. Unde factum est, ut in omnibus preliis victor existeret ceu Iosue, auro et argento locuplecioret esset regibus Arabie⁹⁷ et undique inexhaustis affluens divitiis atque in largiendis muneribus non deficiens Assimiletur aque, que numquam deficit amne.⁹⁸

[Kníže Břetislav (...) následoval stop svých předků skutky Bohu i lidem milými a ještě je překonal souvislou výší ctností. A jako slunce v své síle zastíňuje a oslabuje silným leskem svým světlo hvězd a měsíce, tak nový Achilleus, nový Tydeovec, Břetislav, novými triumfy umenšuje a zatemňuje hrdinství a nejskvělejší vítězství svých dědů. Neboť Bůh mu dal takovou milost, že předností, kterých jed-

94 CIZEK 1994, s. 312–313.

95 Ideálem křesťanského panovníka ve středověku se zabývá STAUBACH 1993.

96 Zevrubný výklad o antických i biblických motivech u Kosmy poskytuje KOLÁŘ 1925, s. 7–34.

97 Ps 71,15: *dabitur ei de auro Arabiae*.

98 II,1. (BRETHOLZ 1923, s. 81–82.)

notlivcům popřává částečně, jemu, ač mu nechyběly, v hojné míře popřál úplně. Neboť v něm byly všechny přednosti tou měrou vyvrcholeny, že na vojně vynikal statečností nad Gedeona, tělesnou silou převyšoval Samsona a jakousi zvláštní převahou moudrosti předčil nad Šalamouna. Tím se stalo, že ve všech bitvách býval vítězem jako Josue, že byl na zlato a stříbro bohatší než králové arabští, a oplývá všude nevyčerpatelným bohatstvím a neustáváje v rozdávání darů,
mohl se rovnati řece, v níž nikdy se neztratí voda.]

Konstatování, že kníže konal „skutky Bohu i lidem milé“ a žil ctnostný život, Kosmas postupně umocňuje řadou přirovnání: nejprve ke slunci, jež svým světlem zastíňuje hvězdy a měsíc, a potom k bájným řeckým hrdinům Achilleovi a Diomédovi (jde o *locus communis*). Svými činy překonává své předky. Dostalo se mu totiž mnoha výjimečných vlastností, jimiž předčí i biblické starozákonní hrdiny: Gedeona statečností, Samsona silou, Šalamouna moudrostí (*topos sapientia – fortitudo*). Co do válečných úspěchů je přirovnáván k Jozuovi, co do bohatství ke králům Arábie (což je ostatně už antický *topos*, ale motiv bohaté Arábie se objevuje i v Bibli), co do štědrosti k nevysychající řece. Autor tedy z jeho vlastností vyzdvihuje především vojevůdcovské schopnosti, statečnost (*fortitudo*), sílu (*robor*), moudrost (*sapientia*) a štědrost (*largitas*). Máme před sebou obraz hrdiny, který má velmi blízko k řeckým bájným hrdinům. Necharakterizuje ho na prvním místě šlechtnost, jež je tolik typická pro středověké rytíře,⁹⁹ nýbrž výše uvedené vlastnosti. V Kosmových očích je kníže Břetislav I. (spolu s Boleslavem II., Břetislavem II. a Spytihněvem) vzorem pro české panovníky.¹⁰⁰

Tzv. topika překonání, která je v naší ukázce použita, tedy konstatování převahy či jedinečnosti chválené osoby nad tradičními vzory v síle, statečnosti, moudrosti a dalších podobných vlastnostech, byla oblíbenou literární ozdobou už v antice. Běžnými formulami byla tehdy slova *cedat* („ať ustoupí“) nebo *taceat* („nechť zmlkne“).¹⁰¹ Panegyrický styl, jehož téměř hlavní rétorickou ozdobou je hyperbola, dovoľoval i ta nejmělejší překonání, ačkoli v jiných žánrech byla téměř bez výhrad uznávána nadřazenost dávných a šťastnějších dob, hrdinů a umělců. Oblíbenou lichotkou bylo rovněž tvrzení, že oslavovaný či oslavovaná překonává samotné bohy.¹⁰²

U chvály na panovníka se vždy nabízí srovnání jeho vlády s vládou jeho předchůdce. Taková konfrontace má zřetelně poukázat na výjimečnost chváleného vládce. Kosmas srovnává panovníky mezi sebou pouze na základě antiteze, tzn. pokud je možný kontrast mezi přednostmi jednoho a opačnými vlastnostmi druhého (A. Cizek¹⁰³ hovoří o tzv. *comparatio a contrario*). Jedná se v určitém

99 Srov. CURTIUS 1998, s. 186–202.

100 Naopak Svatopluka, Boleslava I., Vratislava II. a císaře Jindřicha III. líčí Kosmas spíše jako tyrany. Srov. TŘEŠTÍK 1968, s. 162n.

101 Např. Claud. In Ruf. I,283: *taceat superata vetustas*.

102 CURTIUS 1998, s. 180–183.

103 CIZEK 1994, s. 316.

smyslu o účelové skloubení *laudatio* jedné osoby s *vituperatio* druhé, aby ještě výrazněji vynikly dobré vlastnosti chváleného. Názorným příkladem může být srovnání Boleslava II. s jeho otcem Boleslavem I.:

*Cui filius eius equivocus in principatum successit, multum dissimilis patri moribus bonis et conversatione spiritali. O mira Dei clementia! O quam incomprehensibilia eius sunt iudicia!*¹⁰⁴ *Ecce de rubo uva,*¹⁰⁵ *de spinis rosa, de tribulis ficus gignitur generosa; videlicet de fratricida prodit christicola, de lupo agnus,*¹⁰⁶ *de tyranno modestus, de impio Boleslao pius nascitur secundus*

*Boleslaus, dux nulli probitate secundus.*¹⁰⁷

*Neque eum contaminat iniqui patris equivocatio, in quo verus Christi fervebat amor et pura dilectio; nam sicut multi nomina sanctorum sortiuntur nec tamen sanctitatem assequuntur, quoniam neque sanctitas neque iniquitas ex nomine, sed pro merito hec utraque dinoscuntur in homine.*¹⁰⁸

[Po něm nastoupil v panství stejnojmenný jeho syn, otcí velmi nepodobný dobrými mravy a duchovním obcováním. Jak je podivná milost Boží! Jak nevyzpytatelní jsou soudové jeho! Hle, zrodí se hrozen z ostružiny, růže z trní, ušlechtilý fík z bodláčí, tak věru z bratrovraha vzejde ctitel Kristův, z vlka beránek, z násilníka muž dobrotivý, z bezbožného Boleslava zplozen byl

kníže Boleslav druhý, však zbožnou povahou první.

A není mu úhonou stejné jméno s ničemným otcem, poněvadž v něm hořela pravá láska Kristova a čisté milování, podobně jako mnozí dostanou jména svatých, a přece nedosahují svatosti; neboť ani svatost, ani nepravost se nepoznává na člověku podle jména, nýbrž obě to po zásluze.]

U Kosmy se Boleslav liší od otce svými dobrými mravy a duchovním obcováním. Po dvou zvolacích větách o nepostižitelnosti Božích soudů následují přirovnání opřená o tradiční biblické obrazy založené na kontrastu (srov. biblické parafráze), přičemž jsou zdůrazněny špatné vlastnosti Boleslava I. (bratrovrah a bezbožný násilník) a vyzdviženy ctnosti jeho syna. Rovněž je podána krátká apologie Boleslavova jména, zděděného po ukrutném otcí, jež vyúsťuje v určité mravní poučení: člověk má být hodnocen podle zásluh, nikoli podle jména.

Ani ve *vituperationes* Kosmas nešetří příměry. V invektivě proti Boleslavovi I. vysvětluje vznik jeho přídomku „Ukrutný“ následovně:

Fuit enim iste dux Boleslaus – si dicendus est dux, qui fuit inpius atque tyrannus, seviior Herode, truculentior Nerone, Decium superans scelerum inmanitate, Diodecianum crudelitate, unde sibi agnomen ascivit ‘sevus Boleslaus’ ut diceretur

104 Rm 11,33: *O (...) quam incomprehensibilia sunt iudicia eius.*

105 Mt 7,16: *Numquid colligunt de spinis uvas aut de tribulis ficus? Lc 6,44: neque enim de spinis colligunt ficus neque de rubo vindemiant uvam.*

106 Lc 10,3: *Ecce ego mitto vos sicut agnos inter lupos.*

107 Srov. Regino v zápise k roku 874 (KURZE 1890, s. 108).

108 1,21. (BRETHOLZ 1923, s. 41–42.)

– *tante enim fuit severitatis, ut nihil consilio, nihil ratione regeret, sed omnia pro sua voluntate atque impetu animi ageret.*¹⁰⁹

[Bylť tento kníže Boleslav – smí-li se knížetem nazývati ten člověk bezbožný a násilný, krutější než Herodes, surovější než Nero, převyšující Decia nelidskostí zločinů, Diokleciána krvelačností, čímž si získal příjmení „Boleslav Ukrutný“ – tak urputný, že se v ničem neřídil rozvahou ani rozumem, nýbrž všechno činil podle své libovůle a nálady.]

Autor začíná přirovnáním knížete k Herodovi, Neronovi, Deciovi a Diocletianovi, tedy k vládcům, kteří prosluli krutým zacházením s křesťany. Poté vysvětluje Boleslavův přídomek „Ukrutný“ (*sevus*), který si zasloužil svými špatnými vlastnostmi (*sevus, truculentus, inmanitas, crudelitas*). Z dalších vlastností je vyzdvížena urputnost (*severitas*), nerozvážnost a nerozumnost, svévole a náladovost (*nihil consilio, nihil ratione regeret, sed omnia pro sua voluntate atque impetu animi ageret*). U vraha sv. Václava si Kosmas nemůže dovolit být shovívavý, a proto zde hyperbolicky vypočítává všechny možné negativní vlastnosti. Dnešní historie naopak Boleslava I. oceňuje jako velmi schopného a úspěšného panovníka.

10. Závěr

Závěrečná část chvály často obsahuje modlitbu za chválenou osobu. Někdy může obsahovat i celkový popis všeobecného blahobytu a spokojenosti lidí, kteří žili pod vládou chváleného panovníka nebo v blízkosti světce, biskupa či jiné vážené osoby, ke které se *laudatio* vztahuje. Výjimkou není ani stručný souhrn nejdůležitějších zásluh chváleného, příležitostně se objevují i oslavné písně.¹¹⁰

Pro Kosmu je typický závěr ve spojení s příslušnou závěrovou topikou. Např. na závěr chvály na Břetislava I. autor připojuje:

*Quante autem dux iste Bracizlaus frugalitatis vel quante discretionis in divinis legibus et humanis iudiciis aut quam largus dator elemosinarum et quam pius fautor ecclesiarum sive viduarum fuerit, facundia Tullii prius defecisset, quam singula eius queque merita explicuisset.*¹¹¹

[Ciceronova výmluvnost by se octla v koncích dřívě, než by vyložila postupně všechny jeho zásluhy, jak byl tento kníže Břetislav rozumný a jak měl bystrý úsudek v zákonech božských i při soudech světských nebo jak byl štedrým dárcem almužen a jak byl milostivým příznivcem kostelů nebo vdov.]

V souvislosti s uvedenou ukázkou se zastavme ještě u tzv. topiky nevýslovného, jež byla obvyklá v panegyricích na vladaře už v antice.¹¹² Obvykle byla používána v úvodu nebo v závěru, lze se s ní však setkat i v jiných částech chvály.

109 I,19. (BRETHOLZ 1923, s. 38.)

110 CIZEK 1994, s. 314–315.

111 II,13. (BRETHOLZ 1923, s. 103.)

112 CURTIUS 1998, s. 177–180.

Jejím obsahem je zdůraznění neschopnosti náležitě podat příslušnou látku, tzn. autor nenachází slov, aby přiměřeně oslavil chválenou osobu.¹¹³

U topiky nevýslovného můžeme rozlišit tři základní formy. V antice pravděpodobně nejběžnější bylo konstatování typu „ani Homér, Orfeus a další by neuspěli při chvále toho, jehož je třeba oslavit“.¹¹⁴ V životopisech světců a také u Kosmy je zdaleka nejběžnější forma druhá, totiž topos *pauca ex multis*, kdy autor explicitně podotýká, že uvádí jen málo z toho všeho, co by mohl říci. Někdy se tak děje i kvůli potřebě dostát stylistické zásadě *brevitas*, tzn. požadavku v zájmu stručnosti neuvádět vše. Příkladem *pauca ex multis* u Kosmy může být mimo jiné i následující věta:

*Horum de vita patrum scripturus multa malui pauca, quia semper dulcius sumitur, que parcius apponitur esca.*¹¹⁵

[O životě těchto otců bych měl psát mnoho, ale raději chci psát málo, protože vždycky se líběji požívám jídlo, jehož se skrovněji předkládá.]

Třetí formou topiky nevýslovného je zmínka, že vše se přidává k obdivu, radosti či žalu. Autor zde musí osvědčit své umělecké schopnosti specifikací či amplifikací slova „vše“.¹¹⁶ Osvědčenou formulí je konstatování, že daného člověka opěvují všechny národy, země a doby, popř. každé pohlaví a každý lidský věk (*omnis sexus et aetas*). Sem patří i tzv. indický topos, totiž tvrzení, že daného člověka zná celá Indie, Thulé nebo jiná vzdálená země, která (jako *pars pro toto*) symbolizuje celý svět. Proslulost po celém světě byla pokládána za vrchol věhlasu. Tento *locus communis*, který používal mimo jiné Vergilius či Boëthius,¹¹⁷ najdeme i u Kosmy, a to v translační hagiografické chvále na sv. Vojtěcha:

*O nimium felix metropolis Praga, olim sacro duce sublimata, nunc beato presule decorata, a domino Deo tibi collata excipis gaudia geminata et per has binas misericordie olivas*¹¹⁸

*fama volas ultra Soromatas*¹¹⁹ *atque Sarigas.*¹²⁰

[Nadmíru šťastné hlavní sídlo, Prahu, kdysi svatým knížetem povznesená, nyní blahoslaveným biskupem ozdobená, přijímáš radosti, udělené tobě od Boha Hospodina, dvojnásobné a pro tyto dvě olivy milosrdenství

113 Topos nevýslovného úzce souvisí s topikou hledané skromnosti, kterou u Kosmy najdeme především v předmluvách k jednotlivým knihám kroniky i ke kronice jako celku.

114 Viz předchozí ukázka.

115 I,38. (BRETHOLZ 1923, s. 68.) Věta je zařazena do chvály pěti polských poustevníků.

116 CURTIUS 1998, s. 179.

117 Ibid.

118 Apc 11,4: *hii sunt duo olivae*; Za 4,3: *et duae olivae super illud*.

119 Iuven. Sat. II,1: *Ultra Sauromatas fugere hinc libet*.

120 II,5. (BRETHOLZ 1923, s. 91.) Jedná se o část chvály sv. Vojtěcha u příležitosti přenesení jeho ostatků do Prahy.

za kraje Sauromatů a Sarigů sláva tvá letí.]

Po prozkoumání všech bodů enkomiastické topiky v Kosmových chválách můžeme konstatovat, že teoretický základ literární výstavby tohoto žánru, který položila pozdně antická progymnasmatická tradice, byl platný ještě v 11. počátkem 12. století, i když v neúplné a částečně pozměněné podobě. Kosmovy chvály většinou obsahují pouze některé z uvedených kategorií, a to podle umístění textu v hlavním toku kronikářova vyprávění. Původu se autor věnuje jen okrajově, narození a výchovu opomíjí úplně, jiným kategoriím zase vtiskuje zcela specifický ráz. Naopak největší prostor věnuje líčení životních zvyklostí, skutků a v některých případech i smrti chválené osoby. Chvály a hany v Kosmově kronice však rozhodně patří k pasážím, kde autor vedle prezentace vlastních politických názorů a životních postojů dává volný průchod také svým literárním ambicím, dokládá znalost antických autorů a naplno zúročuje svou schopnost umělecky zpracovat historickou látku.

PRAMENY

- Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994⁴.
- Cosmae Pragensis Chronica Boemorum (Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag)*. Ed. Berthold Bretholz (unter Mitarbeit von W. Weinberger), MGH, Scriptores, Nova series II. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1923. (Cit. BRETHOLZ 1923.)
- Kosmova kronika*. Překlad Karla Hrdiny s úpravami Marie Bláhové a Zdeňka Fialy. Praha: Svoboda, 1972. (Cit. HRDINA 1972.)
- Matthieu de Vendôme: *Ars versificatoria*. In: Edmond Faral, *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle. Recherches et documents sur la technique littéraire du moyen âge*. Paris: Librairie Honoré Champion, 1958, s. 106–193. (Cit. FARAL 1958.)
- Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*. Ed. Fridericus Kurze, MGH, Scriptores. Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1890. (Cit. KURZE 1890.)

Elektronické databáze:

Bibliotheca Teubneriana Latina (Brepols Publishers ve spolupráci s Teubner Verlag a CETEDOC):

- Cicero, Marcus Tullius: De oratore. (LLA 268.RH – TLL CIC. de orat.) Teubner, ed. K. Kumaniacki, 1995 [M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia, fasc. 3].
- Týž: Rhetorici libri duo qui vocantur De inventione. (LLA 268.RH – TLL CIC. inv.) Teubner, E. Stroebel, 1915 [M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia, fasc. 2].
- Claudianus, Claudius: In Rufinum (Carmina maiora, II – V). (LLA 623 – TLL CLAUD. 2–5) Teubner, ed. J.B. Hall, 1985, p. 12–51.
- Curtius Rufus, Quintus: Historia Alexandri Magni. (LLA 313 – TLL CVRT.) Teubner, E. Hedicke, 1912.
- De ratione dicendi ad C. Herennium libri IV. (LLA 287 – TLL RHET. Her.) Teubner, ed. F. Marx, 1923.
- Horatius Flaccus, Quintus: Epistulae. (LLA 234 – TLL HOR. epist.) Teubner, ed. D.R. Shackleton Bailey, 1995 [3a ed.], p. 251–309.
- Iustinus, Marcus Iunian[i]us: Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi. (LLA 637 – TLL IVST.) Teubner, O. Seel, 1985, p. 1–302.
- Iuvenalis, Decimus Iunius: Saturae. (LLA 375 – TLL IVV.) Teubner, ed. J. Willis 1997.

- Liuius, Titus: *Ab urbe condita*. (LLA 251 – TLL LIV.) Libri XXVI-XXVII: ed. P.G. Walsh, 1989.
- Manilius, Marcus: *Astronomica*. (LLA 347 TLL MANIL.) Teubner, G.P. Goold, 1985.
- Priscianus: *Præexercitamina* (Hermogenes secundum translationem et retractationem quas fecit Priscianus). (LLA 703 – TLL PRISC. rhet.) Teubner, ed. H. Keil, 1860 [Grammatici Latini, III], p. 430–440.
- Quintilianus, Marcus Fabius: *Institutio oratoria*. (LLA 390 – TLL QVINT. inst.) Teubner, L. Radermacher et V. Buchheit, 1971.
- Vergilius Maro, Publius: *Aeneis*. (LLA 224 – TLL VERG. Aen.) Teubner, ed. O. Ribbeck, 1895, p. 211–835.

Cetedoc Library of Christian Latin Texts (CETEDOC a BREPOLS Publishers):

- Gregorius Magnus: *Dialogorum libri IV*. (CPL 1713 SChr 260; 265) A. de Vogüé, 1979.
- Isidorus Hispalensis: *Ethymologiarum sive Originum libri XX*. (CPL 1186 OCT) W.M. Lindsay, 1911.

Thesaurus Linguae Graecae (Project TLG, University of California, Irvine):

- Hermogenés z Tarsu: *Progymnasmata*. (TLG0592.001) H. Rabe, *Hermogenis opera*. Leipzig: Teubner, 1913 (repr. Stuttgart, 1969): 1–27.
- Níkoláos z Myr, *Progymnasmata*. (TLG2904–001) J. Felten, *Nicolai progymnasmata [Rhetores Graeci 11]*. Leipzig: Teubner, 1913]: 1–79.
- Theón Ailios: *Progymnasmata*. (TLG0607–001) L. Spengel, *Rhetores Graeci*, vol. 2. Leipzig: Teubner, 1854 (repr. 1966): 59–130.

LITERATURA

- CIZEK, ALEXANDRU N. (1994). Das Enkomion und die Invective. In: *Imitatio et tractatio. Die literarisch-rhetorischen Grundlagen der Nachahmung in Antike und Mittelalter*. Tübingen: Niemeyer, 1994.
- CURTIUS, ERNST R. (1998). *Evropská literatura a latinský středověk*. Praha: Triáda, 1998.
- KOLÁŘ, ANTONÍN (1925). Kosmovy vztahy k antice. In: *Sborník Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě 3*. Bratislava: FF Univerzity Komenského, 1925.
- KRÁLÍK, OLDŘICH (1976). *Kosmova kronika a předchozí tradice*. Praha: Vyšehrad, 1976.
- LAUSBERG, HEINRICH (1973). *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München: Hueber, 1973².
- MÄHL, SIBYLLE (1969). *Quadriga Virtutum. Die Kardinaltugenden in der Geistesgeschichte der Karolingerzeit*. (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 9.) Köln – Wien: Böhlau, 1969.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH (1993). *Zrození tragédie z ducha hudby*. Praha: Gryf, 1993.
- PAYR, THERESIA (1962). Enkomion. In: *Reallexikon für Antike und Christentum 5*. (Ed. Theodor Klauser) Stuttgart: Hiersemann, 1962, sl. 332–343.
- STAUBACH, NICOLAUS (1993). *Rex christianus. Hofkultur und Herrschaftspropaganda im Reich Karls des Kahlen II: Die Grundlegung der „religion royale“*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 1993.
- TŘEŠTÍK, DUŠAN (1968). *Kosmova kronika. Studie k počátkům českého dějepisectví a politického myšlení*. Praha: Academia, 1968.

SUMMARY

The article deals with the genre of *laus* or *laudatio* in the most important Czech – Latin chronicle *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* (1122 – 1125). At the beginning, the author provides some basic information about the history of epideictic literature (*genus demonstrativum*) in the antiquity and its development to the high Middle Ages. Rhetorical schools of the late antiquity with their handbooks of rules for composing literary texts in practice (*progymnasmata*, *præexercitamina*) had the crucial impact on early medieval poetic theory concerning encomium. In those handbooks, apart from other things, there was established a system of accurate rules for building a panegyric (but it could be

used for building a dispraise – *psogos, vituperatio* – as well), that was applied also by medieval historians and chroniclers. These writers kept following the rules when they were praising different rulers and church representatives in various parts of the historical narration. Although they did not compose compact encomiastic speeches such as panegyrics, they applied the same rules to shorter laudatory texts, which they put in suitable places of the story, mostly at the moment of important people's death.

The second part of the article is concerned with the inner composition of the *laudatio*. Quintilianus specified an escalating three-phases-model of the praise (*in ipsum – ante ipsum – post ipsum*) according to the time, to which the part of an encomium is related. The encomiastic theory became more sophisticated when the system of appropriate personal attributes (*attributa personae*) was thoroughly developed in 11th and 12th centuries (Matthaeus Vindocinensis).

The third and largest part presents *topoi enkomiaستيكoi* or *loca laudis vel vituperationis* in Cosmas' praises: introduction, origin, birth, appearance, education, habits, deeds, death, time after the death, comparison, epilogue. For each individual encomiastic passage there is a commentary given and, in most cases, also evidence from Cosmas' work. Not all of these categories are included in Cosmas' *laudationes* and *vituperationes* (origin, birth, education), but it can be observed that Cosmas had good knowledge of encomiastic poetic theory.

Libor Švanda
Ústav klasických studií FF MU
(svanda@phil.muni.cz)

